

# ՊԱՏՄԱԿԱՆ

## ԲԻՆԶԱՆԴԻՆ ԵՒ ՊԵՐՍՎԱՍՏԱՆ

(Ըրոնոլոգիական.)

Ա. Թե խաղաղութիւնը ո՞ր նրկիրնէրոսն վրայ կը տարածուէր:

Այնուհետեւ խաղաղութիւնը տարածուելու էր ոչ միայն երկու պետութեանց բովանդակ սահմաններուն վրայ, այլ նաեւ այլ-եւայլ ռոզրութեամբ նոյններուն սահմաններէն անդին եւս անցնելու էր. ըստ այսմ՝

1. Դաշանց Թ. Գին համաձայն խաղաղութեան մէջ առնուած էին երկակողմանի պաշտպանեալ տերութիւններն ու երկիրները, որով ասոնք եւս պաշտպանուելու էին հարստահարութեանց եւ թշնամական յարակմանց դէմ<sup>1</sup>: Այս որոշումը Արեւմտեան հռովմէական պետութեան համար այնչափ նշանակութիւն չուներ, ինչպէս Պարսկաստանի, վասն զի ասոր շահին նպատաւոր էր արգելել, որ իրմէ կախում ունեցող Վրաստանը կամ Աղուանքը հռովմէական յարակմանէ գերծ մնան:

2. Ռուսիշ որոշում մը (թիւ 2) կը հայեր երկու պետութեանց հետ դաշնաւոր Արաքսացուն: Ընդարձակածաւալ եւ կրնանք բնել անտերունչ անապատին մէջ, որ Ասորիքի արեւելեան եւ հարաւային արեւելեան կողմէն մինչեւ Սասանեան պետութեան սահմանը կը տարածուէր, կը թափառէին բաղնիքի արքայ ցեղեր ու վաշկատուն խումբեր (Σαρακηνοί)<sup>2</sup>, որոնք մասամբ իրարու մէջ ունեցած կագ ու կռուին՝ մասամբ ալ իրենց անընդհատ աւազակական արշաւանքներովը դրացի երկիրներուն բնակչաց համար անտանելի դարձած էին: Պարսկաստան՝ Եփրատի գծով պաշտպանուած ըլլալով շատ չէր կրնար, ինչպէս հռովմէական գաւառները, որ բոլորովին բաց ըլլալով՝ անոնց յարակմանց շատ աւելի ենթակայ էին<sup>3</sup>: Յընթաց ժամանակաց արաբական ցեղերուն մէկ մասը կէս մը հաստատուն բնակավայր հաստատած եւ իր տեղացի

ցեղապետներուն ներքեւ պետական յօրինուածութեան թոյլ կապերով կապուած էր: Այսպէս վարի Եփրատի աջ եզերքին մօտ բնակող լաիսիդեանք՝ Հիրայի մէջ իշխանութիւն մը հաստատած էին եւ իբր պարսիկ պետութեան աւատ՝ արքայից արքային զօրք տալու էին անոր արշաւանաց ատեն: Աերջին հռովմէական-պարսկական պատերազմին՝ Հիրայի շէյխը ԱԼ-Մուստիր ('Αλαµούνδαρος) Խոսրովին աջ բազուկն եւ հռովմայեցւոց վտանգաւոր ախոյեանն հանդիսացաւ<sup>4</sup>:

Ինչպէս որ Հիրայի մէջ պարսիկ՝ այսպէս ալ Երրորդ Պաղեստինի եւ Արաբիայի՝ սահմանին վրայ հռովմէական-արաբացի աւատական տերութիւն մը հաստատուած էր, որուն գլուխ կանգնած էին Ղազանեանց անէն իշխողներ: Յուստինիանոսի առջեւ մասնաւոր շնորհ կը վայելէր Հարիտ շէյխը, Գարալայի ('Αρέδας) որդին, զինքը իւր բնիկ երկրին մէջ իբր ցեղապետ գրեթէ անկախ թող տուաւ, մինչեւ անգամ թագաւորական տիտղոս ալ շնորհեց: Ասոր դիմաց անիկա ալ պարտք ունէր սահմանները անապատի եւ պարսիկ Արաբներուն դէմ պաշտպանել եւ պատերազմի ժամանակ իւր հեծելաբանները կայսեր տրամադրութեան տակ ղնել<sup>5</sup>:

Յաճախ այս աւատները իրենց վերին տեսրց համար անհաճոյ պատահարներու առիթ կու տային: Նոյն իսկ երկու մեծ պետութեանց մէջ խաղաղութիւն կամ գոնէ զինադադար եղած ատեն՝ բանի տեղ չդնելով՝ իրենց կագ ու կռիւր կը շարունակէին կամ նոյն իսկ ինքնագլուխ կերպով հակառակորդին երկիրը կը յարձակէին: Իրենց հետտութիւնը պատճառ կ'ըլլար փոփոխ ամբաստանութեանց եւ դիւանական կնճիռներ կը յարուցանէր, միանգամայն չլուծուող վտանգ մըն էր երկու պետութեանց լաւ յարաբերութեանց տեսելուն դէմ<sup>6</sup>:

Երկու մեծ պետութեանց դրած խաղաղութեան դաշինքները սկզբամբ նաեւ այս դաշնաւորաց համար կ'արժէին, եթէ նոյն իսկ կեր-

<sup>1</sup> Մի յարձակինք կամ պատերազմաւ գումարեցին ի վերայ ազգի կամ աշխարհի, որ ընդ միով սերկոցունց պետութեանց իցն, այլ մանաւանդ առանց ամենեւին սեպտիւնը միմանց եւ զերբար բռնաբարելոյ, ի նմին կոցցեն, մինչեւ եւ նորա վայելեացեն ի խաղաղութեան:

<sup>2</sup> Σακηνίται "Αραβες կը կոչէ զասոնք Թեոփանես, 141:

<sup>3</sup> Բաղնիքի յարձակումներ կը յիշէ Թեոփանես, 120, 141 եւն. Պրոպ. Պր. Ա. 18 (189), Բ. 1 (154):

<sup>4</sup> Հիրայի վրայ ընդարձակ կը խօսի Յարաթի (Նեոտրեկէ) 46 յԷ. 78-85, 137, 150, 165-172 եւ ուրիշ տեղեր: Մուշարրի վրայ Պրոպոպ. Պր. Ա. 18 (88 յԷ), Բ. 1 (154), Բ. 10 (197): Մետախ. իբր 554:

<sup>5</sup> Ասոնք նախնաբար երկու տարբեր դաւաններ էին, ինչպէս Յուստինիանոս 8 Օրին. 6: Երկու դաւաններուն համար հաճած կարգաւորութեան հրովարտակէն (Օրին. 102 եւ 103) կը տեսնուի:

<sup>6</sup> 'Αρέδας τόν Γαβαλά παίδαρι վրայ տես Պրոպ. Պր. Ա. 18 (89) եւ այլուր: Յարաթի (Նեոտրեկէ) 170-171 եւ Պրոպոպոս Պր. Բ. 1 (154), Բ. 28 (287), Գ. Պ. 11 (507):

պապէս դաշանց մէջ առնուած չըլլային ասոնք: Այս բանն այժմ նաեւ դարասի բանակցութեանց մէջ ալ հաստատուեցաւ: Թիւ 2 կը սահմանէր, որ խաղաղութեան պայմանները դաշնաւոր Արաբներու համար ալ արժէին, որով իւրաքանչիւր կամ մէկալ մեծ պետութեան դէմ խաղաղութիւնը խանգարող ամէն ձեռնաձգութեան ետ կենայրու էին<sup>1</sup>: Այս պարտուց կատարման հոգը կ'իյնար երկու ինքնակաշնորհներուն, որոնք ըստ իմիջ իրենց աւատներուն տեղ իրարու հետ անոնց համար դաշինքը դրած էին, ու ստի առանց որոշակի սահմանուած ըլլալու ալ յանձն առած էին իրենցը կախուած դաշնաւորներուն լրա յարարութեանց քաղաքական եւ ազգայն իրաւանց կողմանէ պատասխանատու ըլլալ, պարտաւորութիւն մը, որ շատ մը գոտարութիւններով կապուած էր, ինչպէս հետեւուածութիւնը ցուցուց:

Բ. Դաշնանց շատ մը մասնակիսն պայմաններ կը վերադարձնէին երկկողմանի սահմաններուն պաշտպանութեան:

1. Լազիկն եւ տրուսիէն վերջն ալ Կաւկասեան անցքերուն պահպանութիւնը եւ ապահովութիւնը Պարսից ծնաց եւ Հռովմ<sup>2</sup> ծախքին համար բան մը պարտական չէր վճարել. պայմանաւորեալ զրամական հատուցման մէջ էր նաեւ այս ծախքը: Ըստ այսմ Պարսկաստան վրան կ'առնուր պայմաններուն Թիւ 1ին մէջ, Հռովմական հողը Հոնաց, Ալանաց, եւ այլ բարբարոս ազգաց դէմ պաշտպանելու պարտաւորութիւնը, որուն փոխարէն Հռովմայեցիք ալ կը խոստանային ո՛չ Լազիկայն եւ ո՛չ ուրիշ տեղէ պարսկական սահման զօրք քաղելնեւ<sup>3</sup>:

2. Դոնայէս 441ի (տես Վ. Ա. 1909 Թ. 2) դաշնաց հակառակող Դարասի ամրացուելուն վրայ ալ խոսելու առիթ եղաւ: Յուսարիան պատերազմի միջոցին Դարասը մեծապէս ամրացուցած եւ զայն, ինչպէս Պրոկոպ<sup>4</sup> կ'ըսէ, բովանդակ պետութեան համար մարտկոց մը դարձուցած էր<sup>5</sup>, ուր, գոնէ առ ժամանակ մը, փո-

խած էր նաեւ Արեւելքի բանակին մագիստրոսին նիստը: Որովհետեւ պատերազմին պատճառաւ 441ի եւ 552ի խաղաղութեան գաշինքներն իրենց ազգային իրաւական արժէքը կորսնցուցած էին, Յուսարիանու մասնաւոր մագիստրոսի զորութիւնը դարձուց հռովմական սահմաններ արեւելքի մէջ կարգաւորեալ պաշտպանելու. առ այս ստեղծեց պաշտպանութեան ընդարձակածաւալ եւ ձիւղաւորեալ յօրինուածութիւն մը, որ կը կայանար փոխադարձ իրարու նպաստաւորող ամուր վայրերէ եւ ամրոցներէ (φρούρα), որով կրնար սահմանի վրայ գաւառները, Հայաստան, Միջագետք, Եփեսոսեփա եւ Ուռհայաստան (Ուրոնեւ) պարսկական յարձակումներէ առաւել եւս զերծ պահել<sup>6</sup>: Այս խաղաղութեան բանակցութեանց միջոցին տոթի ունեցան սահմաններն ամրացնելու խնդիրը դարձեալ ծեծելու եւ նոր, յառաջիկան դաշնագրութեանց նմանագոյն որոշումներով կարգաւորելու: Դարասի նկատմամբ Պարսկաստանը յայտնապէս թողուց իւր ընդգիմագրութիւնը եւ նոյնին քանդման պահանջը (Թիւ 8)<sup>7</sup>, մինչ Հռովմայեցին խօսք տուաւ զայն լոկ պահպանութեան կարեւոր գունդով մը պահել եւ վերին հրամանատարութիւնը անկէ փոխադրել: Այնուհետեւ Դարասէն գործուած ամէն յարձակման ժամանակ բերդին հրամանատարը գործուած ամէն վնասուց անձամբ պատասխանատու էր (Թիւ 10)<sup>8</sup>: Մէկալ ամուրներուն նկատմամբ շինուածքներու քանդման խնդիր չեղաւ, բայց երկու կողմերն ալ իրենք զիրենք պարտաւորեցին, աքնուհետեւ սահմանի վրայ նոր ամրութիւններ հաստատելէ ետ կենալ. դաշնաց այս պայմանին հակառակ գործողութիւնը ինքնին իսկ, խաղաղութեան եղծում նկատելի էր (պայմաններուն Թիւ 8)<sup>9</sup>: Ապա ուրեմն յետանս 441ի դաշնաց դարձած էին վերստին:

<sup>1</sup> Պրոկ. վասն զին. Բ. եւ Գ. Դարասէն զատ նկատի կ'առնուին Թեոփոպոլիս եւ Մարտիրոսաց քաղաք: Հայաստանի, Ամիդ. Միջագետքի եւ Սիրիայի Ուռհայաստանի մէջ, Ասոնց հետեւ հեռուսն այդպիսի վայրեր կային, որ պաշտպանութեան երկրորդ փոք մը կը կազմէին:

<sup>2</sup> Մենանդր անդ. անց ԵՍ—միջ քրական Πείρασος Ρωμαίους τοῦ ἐπικτιζέσθαι τὸ Δάρας.

<sup>3</sup> Մի նաեւ Թիւ Դարաս ասեալոյն դուռը զօրաց զան զայն, որ բաւական իցէ ի պահպանութիւն քաղաքին. եւ մի կացուցին անդ զհրամանատարս արեւելքի եւ մի լիցին յարձակմանը անտի կամ վնաս Պարսից. ապա լից զէպ լիցի այսպիսի ինչ, յանցանքն յառաջորդ անդր Դաւթաստ կրթին: Στρατηγός, երբեմն նաեւ στρατηλάτης, նոյն ժամանակուան լեզուի գործածութեան մէջ Magister militum ըսուածն է, ἀρχων ստորակարգ զինուորական կամ պաշտօնեայ մը, Praefectus կամ Dux.

<sup>4</sup> Մենանդր անդ.

<sup>5</sup> Մենանդր 212. Ձի եւ Մարսկինոսը՝ դաշնաւորք կացցին երկուցուց պետութեան եւ հաստատուն գործիքն եւ մի տոնքն պատերազմ, որ Հռովմայեցից կուսէ իցեն, ընդ Պարսոս եւ մի ընդ Հռովմայեցին, որ ի Պարսիք թերեւ են:

<sup>6</sup> Մենանդր 212. Ձի ընդ կրծս անցին, որ կոշերն խորուցան եւ ընդ Կասպիան կապան մի թողլ տաքի Պարսից կամ Հոնաց կամ Ալանաց եւն: խորուցան կրծին զիբբը անտրը Եւթերեւս Պրոկի Գ. Պ. Գ. 3 (469) յիշած Τζοιթին հետ նոյն ըլլալ (°):

<sup>7</sup> Պրոկ. վասն զին. Բ. 1 (211). πάσις μὲν προβέβλημένη τῆς Ρωμαίων ἀρχῆς.

Գ. Ընդունուր եւ հաղորդողըստի իմ:

Արեւելեան հռովմական պետութեան եւ պարսկաստանի մէջ նոյն ժամանակուան յարաբերութեան վիճակը հասկնալու համար, պէտք է միտ դնել, որ զրացի տէրութեանց միջեւ ազատ յարաբերութիւնը նոյն ատենուան ոչ քաղաքական եւ ոչ ալ տնտեսական հայեցողութեան կը համապատասխանէր: Հռովմայ հրապարակական իրաւանց համեմատ սահմանը անանցանելի կերպով փակուած ըլլալու էր արտաքին աշխարհաց առջեւ եւ խստապահանջ սահմանի ոստիկանութիւնը կը հսկէր, որ չըլլայ թէ օտարներն ըստ կամի Դանուբէն կամ Եփրատէն անցնին եւ մտնեն կայսերական սահմանները<sup>1</sup>: Նոյն եւ նման սկզբունքներ անշուշտ Պարսկաստան ալ կ'ընդունուէին: Նորագոյն գաղափարով երթեւեկութեան յարաբերութիւն չկար. սահմանն անցնող օտարականին արտաքայ կարգի անվտանգութիւն ցոյց կը տրուէր, կը վախճային որ թշնամի տէրութեան մը լրտեսն ըլլայ, որ իւր նիստ ու կացը կրնայ չարաչար գործածել զրացի երկրին յարաբերութիւնները լրտեսելով ի վնաս նոյն տէրութեան<sup>2</sup>: Միայն յայտնի եւ որոշ յատկութեամբ կամ իր պատգամաւոր երեւցողը կրնար մուտք եւ յառաջխաղացութիւն յուսալ եւ այսպէս ատեն միայն, երբ իւր առաքումը դրացի տէրութեան հաճոյ էր, եւ հասարակօրէն՝ կապուած էր իր ծամբարդութեան ընթացքը<sup>3</sup>: Ներս կամ դուրս գալով սկզբունքով արգելուած էր. շատ շատ կրնար ըլլալ, որ փախստականներ կամ հալածականներ գաղտ կամ տէրութեան շտեմներու զարնելով սահմանէն կը սողոսկէին եւ անտույգ ընդունելութիւն մը կը գտնէին: Այսպիսի յարաբերութիւններու պատճառաւ էր, որ երկու ազգաց առեւտուրը խնդճ կը մնար:

Առեւտրոյ մեծ պողոտան, որ Ասիայի ներսերէն, Չինաստանի եւ Հնդկաստանի արտագրութիւններն ու գանձերը, գլխաւորաբար կոշտ մետաքս, համեմանք, դեղորայք եւ պատուական քարեր, Արեւմուտք կը փոխադրէր, Պարսկաստանէն կ'անցնէր<sup>4</sup>: Պարսիկ վաճառա-

կանները հռովմական պետութեան հետ միայն եւ միայն միջնաշխարհայ առուտուրը կ'ընէին. իրենց կարաւաններով պարսիկ-հռովմական սահմանը կ'երթային, ուր ստիպուած էին դադար առնուլ, ինչու որ միայն հոս առուտուր եւ փոխանակութիւն տեղի կ'ունենար Արեւմուտքէն եկող հռովմայեցի, յոյն եւ ասորի վաճառականաց հետ, որոնք փոխադարձաբար Պարսից կը յանձնէին այն վաճառքները, զորոնք անոնք իրենց վերագարձին հետերին կը տանէին իրենց երկիրը: Երկու մեծ պետութիւններու մէջ եւ անոնցմէ դուրս ներմուծութիւնն եւ արտածութիւնը լոկ սահմանի վրայ կը կատարուէր: Ներսեալ էր Պարսիկի մը իւր պարսկեցիկ իրաւունքներու բերել, որ մնացեալ Արեւմտից գլխաւոր միներանոցն էր եւ ոչ յոյն վաճառականի մը Տիգրէս երթալ կ'ըլլար: Նմանապէս պարսկական ձեռքբերու մէջ էր ծովու վրայէն եղած առուտուրը հարաւային Հնդկաստանէն եւ Ալեքսանդր, եթէ ճամբան Կարմիր ծովէն եւ Եգիպտոսի վրայէն էր ընթանար. Յուստինիանու ջանքն ու ձիգը Եմէնի շեմեարներու եւ Աքսուի բեմովական տէրութեան հետ դիւանական յարաբերութիւններ մշակելու, զուտ քաղաքական վախճաններու հետ կը ձգտէր Պարսից ձեռքէն գտն մասամբ կորզել տուրեւաւրը<sup>5</sup>:

Իսկ սահմաններու վրայ լոկ որոշ տուրեւառիկ փոփոխութեան եւ միներանոցի վայրեր կային, որոնց վրայ հռովմական-պարսկական առուտուրը տեղի կ'ունենար: Հոս եւ միայն այս վայրերու վրայ որոշեալ ժամանակին մեծ առուտուրներն ու տնտեսականները կ'ըլլային եւ այն ալ միշտ տէրութեան հսկողութեան տակ: Մասնաւոր հռովմայեցի պաշտօնեաներ (comites commerciorum) տուրեւառիկ փոփոխանց վայրերը ներկայ կ'ըլլային եւ տեղացի ու օտար վաճառականներուն գործառնութեանց վրայ կը հսկէին<sup>6</sup>: Հոգ ու փոյթ կը տանէին որ ինչ ինչ վաճառք համար արտածութեան օրինական արգելքը ոտքի տակ չառնուի<sup>7</sup> եւ կը գործակցէին նոյնպէս վաճառք վրայ մաքս առնելու եւ դեմոսին (արքունի գանձապետութիւն) համար գանձելու ներմուծման եւ արտածութեան մաքսը: Տէրութեան մենավաճառութիւնն ըլլալով կոշտ մետաքսը իրենք միայն կը գնէին զայն եւ մե-

1 Cod. Theod. Գ. 16. 2:

2 Պրոկ. Գ. Ե. 21 (106):

3 Cod. Iust. 4. 63. 4.

4 Տես վաճառաց ցուցակը Dig. 4. 89. 4 de public. et vectig. 16 § 7. Բիւզանդացի առեւտուրին վրայ տ. W. Heyd, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter 1879. Ch. Diehl, Justinien, 233 ff.

1 Պրոկ. Գ. Ե. 19 (98 121):

2 Cod. Iust. 4. 63. 6:

3 Արգելուած էր արտածութիւնը գնելի, իւզի ոսկոյ եւն: Cod. Just. 4. 41. Cod. Just. 4. 63. 2.

տաքսի գործարանները (βυλαεα) կը բանեցընէին<sup>1</sup>

Սահմանի վրայ կատարուած այս տուեւանոյ վայրերը շատ չէին: Երբ Ներսէ՛ Պարսից թագաւորը Գիւղիտիանոսէն յալթուեցաւ, 297 զրուած խաղաղութեան դաշտաց մէջ Պարսից անճը բացուեալ տուեւանոյ վայր Նշանակուեցաւ Միւգդոնիա գաւառին գլխաւոր քաղաքը Մծբին, որնոյն ատեն Հռովմայեցւոց ձեռքն էր,<sup>2</sup> որմէ կը հետեւեցընէր թէ այլուր Պարսից դէմ կատարեալ սահմանափակ դրութիւն մը կը տրերէր: Իսկ թէ Յովիւնու 363 ըրած խաղաղութեան ժամանակ, յորում Մծբինը Պարսից անցաւ, ինչ կերպ բանեցուեցաւ, մզի ծանով չէ: Հետագայ ժամանակներուն համար աւելի տեղեկութիւն կու տան մեզի Ռոմիոս եւ Թէոդոս Բ. կայսերաց 408 կամ 419 — Տ. 4. h. t. — կարգաւորութիւն մը, որ Յուստինիանեան Արիւսագրոց 4. 63 հատածին մէջ առնուած է: Գնելով Պարսից հետ զրուած դաշինքի մը վրայ միայն երեք վայր զառտ կը հրատարակուին, ուր կրնան հռովմէական-պարսկական առուստուրի հաղորդակցութիւն եւ փոփոխութիւն տեղի ունենալ, այսինքն Նիքաոսի վրայ գտնուող հռովմէական Վաղղինիկոնը<sup>3</sup>, պարսիկ Մծբինը եւ Պարսից վերին իշխանութեան տակ եղող հայ Վրտաշաւաթ<sup>4</sup>, իսկ ուրիշ տեղեր մտնել վաճառականութիւն ընելու փութածաւ, խտուր կ'արագելու: Ըարժաւոր յայտնապէս յառեղ կը բերուի լրտեսութեան դէմ զգուշութիւնը: Թէ հռովմէական եւ թէ պարսկական հպատակներուն ծանր ծանր պատիժներ — վաճառաց գրաւում, դրամի կորուստ եւ տեւական արտոր — կը սպառնացուին եւ զրամական տուգանք կը սահմանուի նաեւ սահմանի պաշտօնէից աչք գոցելուն վրայ: Մտադրութեան արժանին այն է, որ կարգաւորութիւնը միայն հռովմէական հպատակաց համար չէ, այլ նաեւ պարսիկ եւ այս վերջիններն ալ, եթէ պետութեան մէջ արգելեալ եղանակաւ վաճառականութիւն ըրած տեսնել ըտնուին, սպառնացուած պատիժներուն կ'ենթարկուին<sup>5</sup>: Կարգաւորութեան մէջ յիշատակուած foedusը անշուշտ 387ին Թէոդոս

Ա. յ Շապուհ Գ. ի հետ դրած խաղաղութեան դաշինքն է, յորում Հայաստանը բաժնելու յայտնի միաբանութեանէն զատ առեւտրական որոշումներ ալ բովանդակուած ըլլալուն, որոնք առիթ տուած են կայսերական այս կարգաւորութեան հրատարակման: Ապա թէ ոչ բնաւ ամենադոյշն ակնարկութիւն իսկ չկայ Պարսկաստանի հետ 408, 9 էն յառաջ զրուած դաշինքի մը վրայ եւ Նոյնին մերձաւոր խաղաղութիւնը 422ին տեղի ունեցած է,

Թէոդոսեան օրինագրոց մէջ այս կարգաւորութեան մուտ չգտնելուն պատճառն այն է, որ այս կարգաւորութիւնը կը հրատարակուի իւր գործադրութիւն ազգային իրաւական միասնութեան մը եւ հետեւաբար ինչպէս այս միաբանութիւնը Նոյնպէս ալ կարգաւորութիւնը օրինաց մեծ ժողովածոյքին չէին վերաբերել: Իսկ Եղևտինիան մասնաւոր պատճառ ունէր իւր օրինագրոց մէջ մուծանելու կարգաւորութիւնը: Ճիշդ քէ՛ մը յառաջ էր, որ 532ին Խոսրովին հետ մշտնջենաւոր խաղաղութիւն անուանուած ըրած էր (տ. վերը շ. 1909, էջ 51): Այս հաշտութեան մէջ առեւտրոյ վերաբերեալ որոշումներ չըլլալով, ինքեան կ'իմացուէր որ ցայժմ արժող թէ՛ ազգային իրաւական եւ թէ՛ ազգային հնագոյն կարգադրութիւնները տակաւին կը պահեն իւրենց ոյժը, եւ, ամէն տարակոյս փարատելու համար, որ արգեթ 408-9ի կայսերական կարգաւորութիւնը կ'արժէ թէ՛ ոչ, անհրաժեշտ էր զայն մուծանել օրինագրոց մէջ: Այս պատճառաւ ալ եզրակացութիւնն ալ թերեւս ճիշդ ըլլայ, թէ այս ներմուծութիւնը կատարուած է Codex repetitiae praelectionis անուանուածին քանիցս քննութենէն ու հաստատութեանէն վերջը:

Թէպէտ չէ աւանդուած մեզի, թէ յաջորդ պատերազմական տարիներու միջոցին երկու ազգերուն մէջ առեւտրական յարաբերութիւնը ինչ կերպարանք ստացաւ, այսու հանդերձ կրնանք ընդունիլ, թէ յարաբերութիւնը ամբողջապէս դադարած ըլլալու չէ, մանաւանդ թէ մինչեւ ցայժմ եղածին պէս եւ Նոյն վայրերու վրայ՝ գլխաւորաբար երկայնատեւ, գրեթէ տասնութամեայ զինադադարի ատեն շարունակուած պիտի ըլլայ: Միայն թող սրուած ազատ վայրերէն միոյն նկատմամբ, ինչպէս զայն անուանել կարելի է, փոփոխութիւն տեղի ունեցած էր այդ միջոցին: Պարսկահայաստանը՝ որ Թէոդոսեան դաշինքէն վերջը սկզբան անդ իրանէն կախուած յատուկ կազմը ստացած է, 429ին

<sup>1</sup> Cod. Just. 4. 40. 2.

<sup>2</sup> Պերոս Պարսիկ. Հակոբ. 14 (189). — εἶναι ὁ τόπος τῶν συναλλαγμάτων Νισίον τινὶ πόλιν παρακειμένην τῷ Τύρῳ. Զուր այս եղանին դէմ բողոք բարձաւ Ներսէ՛:

<sup>3</sup> Պրոպ. de aed. II. 8 (230. 234).

<sup>4</sup> Հայաստանի հին մարտադադար:

<sup>5</sup> Cod. Just. 4. 63. 4.

իր ինքնավարութեան մնացորդն ալ տուժեղէն եւ իր պարսկական նահանգ միացուելէն վերջը, նաեւ հին մայրաքաղաքը թագաւորանիստն Արտաշատ իւր քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութիւնը կորսնցուց: Ասոր տեղ անցած էր մօտակալ Գուրին քաղաքը (Δούριος)<sup>1</sup> իր վարչական կենդրոն եւ նիստ պարսկ կուսակալին կամ Մարզպանին. այս նորաստեղծ վաճառանոցի մէջ Պարսկաստանէն, Վրաստանէն եւ Հնդկաց երկրէն առուուուր ընդունելու արեւելեան Հռովմէական պետութենէն դիմող քովէ քով կու գային վաճառականաց հետ, որոնք իրենց վաճառքը հոս կը բերէին գնելու եւ փոխիւնելու: Ուստի տեղի չէր մնար, որ Գուրին Արտաշատի տեղն անցած է նաեւ իւր շահաստան:

Այսու ամենայնիւ վաճառականութեան այսպէս ինչ ինչ վայրերու վրայ սահմանադրեալ ըլլալէն չէր հետեւեր, որ այլեւալլ գաւառներ, ուր կարելի չէր սահմանը ճշգիւ գծել եւ թէ այս եւ թէ այն կողմը ցեղակից բնակչութիւն մը կը նստէր, որոնք իրենց առօրեայ պիտոյքը իրարմէ ստիպուած էին գտնել — իրարու հետ իրօք տեղական մանր առուուուր չունենային: Այսպէս Ուռ Հայաստանի<sup>2</sup> մէկ քանի մասերու մէջ եւ Խորձեանքի<sup>3</sup> մէջ, որ մասամբ Հռովմայեցոց եւ մասամբ Պարսից կը վերաբերէր:

Թէ յիսուն տարւոյ համար կըղուելի խաղաղութեան մը մէջ դաշնադիրներուն առեւտրական աղբիւսն ալ խօսքի նիւթ ըլլալու էր, այդ երկու կողման ալ շահք կը պահանջէր, մանաւանդ որ վերջին յայտնի կարգաւորումը մէկ ու կէս դարէ աւելի յառաջ եղած էր<sup>4</sup>. Սակայն Գարասի մէջ կատարուած այժմեան բանակցութեանց մէջ բնաւ միտք չունէին նորութիւններ խոթել եւ առեւտրական ու վաճառք փոխադրելու հաղորդակցութիւնը իւր սեղմեալ դիրքէն ազատել: Հասացան մինչեւ ցայժմ եղած կացութիւնը անվար պահելու եւ դարձեալ զայն դաշնադրութեամբ հաստատելով: Այս մասին կը հային խաղաղութեան պայմաններուն երեք տրամադրութիւնները. Թ. 3, 4 եւ 5:

<sup>1</sup> Պրոպ. Պր. Բ. 25 (263). Δούριος χῶρος թէ երկիր եւ թէ տեղը կը նշանակէ:

<sup>2</sup> Պրոպ. de aed. II. 8 (231). Պարսից հետ հոն կատարուած ամուսնութեանց վրայ. տ. Nov. 154 և 8 տ. արքուն. 566ին Օրին.

<sup>3</sup> Պրոպ. անդ III 3. (251):

<sup>4</sup> Այսինքն 387ի բաժանման ու խաղաղութեան գալանջ մէջ:

1. Յայտմ տիրող իրաւանց կրկնութիւնն է Թ. 3ը: Ստորգ է թէ հռովմայեցի եւ թէ պարսիկ վաճառականներուն եւ անոնց բիւռներն ու կարաւանները տանողներուն (ποροσταί) թող տուեալ է ամէն տեսակ վաճառք (կենթադրուի պահելով ներմուծման եւ արտածութեան արգելքները) երկկողմանի տանելու եւ բերելու, բայց միայն այն որոշ վայրերն ու մաքսային տեղերն (ἰερατεύτηρια), ուր ի հնուց սովորութիւն եղած է: Այս տեղերուն որոնք ըլլալը պէտք չկար դաշանց մէջ մասնաւոր յիշելու, վասն զի յառաջուան դաշնադիրներէն եւ երկարամեայ սո. վրտութենէն ծանօթ էին երկու կողման ալ: Ըստ այսմ նաեւ ապագային համար ալ այն երեք ծանօթ վայրիւր՝ Կալլինիկոն, Մծրին եւ Գուրին (փոխանակ Արտաշատայ) վաճառականական հաղորդակցութեան բաց մնացին: Կերմուծութեան եւ արտածութեան արգելքը կարգաւորելու, մաքսի սակագինը որոշելու, ընդհանրապէս առեւտրական որոշումներու գործադրութեան կարգադրութիւնները ընելու համար յառաջուան պէս թէ հռովմէական եւ թէ պարսկական օրենսդրութեան գործը մնաց, առանց նպատակ ունենալու մէկալ կողմը կապելու: Արեւելեան Հռովմայ համար արժէքը չկորսնցուց 408-9ի այն վերը յիշուած կարգադրութիւնը եւ նոյնին մէջ յիշուած պատմիչները, իսկ ἰερατεύτηριον (տաններորդ) բառէն կրնայ հետեւցուիլ թէ երկու պետութեանց համար ալ որոշուած էր ներմուծութեան մաքսը վաճառքին արժէքին տասը առ հարիւրը:

2. Դեռպանները իրենց աղգաց իրաւանց արտոնութեան զօրութեամբ մաքսային եւ առեւտրական սահմանափակումներէ զերծ էին: Այս պատճառաւ ալ յիշեալ կայսերական 408-9ի կարգաւորութիւնը Պարսից գեասպանին ուղեկիցներն ալ յայտնապէս զերծ կացուց նոյնէն եւ ասոնց ալ հրաման տուաւ մէջը յիշուած երեք վայրերէն դուրս տեղեր ալ վաճառք առնելու եւ տալու, միայն թէ այս բանս in fraudem legis ըլլալու չէր<sup>5</sup>: Այսպէս ալ այժմեան խաղաղութեան դաշանց մէջ (Թ. 4) ճանչցուեցաւ գեասպաններուն իրաւունքը մաքսէ ազատ՝ վաճառք ներմուծանել, փոխիւնելու վաճառաւ եւ անոնց, ինչպէս նաեւ տէրութեան սուրհանդակներուն, մասնաւորապէս երաշխաւորութիւն տրուեցաւ երկու պետութեանց մէջ վաճառքը:

<sup>5</sup> Գրեանդը 212:

<sup>6</sup> Cod. Just. 4. 64. 4. § 31:

շուտափոյթ անցընել եւ յառաջ տանիլ եւ յարգական ընդունելութիւն ու վարմունք<sup>1</sup>։

3. Արեւելեան Հռովմ<sup>2</sup> եւ Պարսկաստան երկակողմանի հպատակներու հետ առեւտրական հարաբերութեանց ժամանակ նոյն կերպով ու յաւասար իրաւունքով կը վարուէին։ Օտար ազգերու վաճառականներ, գլխաւորաբար Արաբացիները, որ ըլլայ Պարսից կողմանէ հռովմէական երկիր, ըլլայ հռովմէական կողմէն Պարսկաստան մտնել կ'ուզէին, իրաւունք չունէին իրենց համար ալ բուն հպատակներուն պէս վարմունք պահանջելու։ Սակայն Նիքոսի արեւմտեան եւ հարաւային արեւմտեան կողմէն րկու պետութիւնները բաժնոյղ անապատ երկիրը սահմանները խիստ կերպով գոցել գրեթէ անհնարին կ'ընէր եւ միշտ վրանդ հետը կը բերէր, որ գաղտագողի ծամբաններով մարտաննգութեամբ ապրանք ներմուծուի, որուն վրայ դժուարաւ կրնար հսկողութիւն ըլլալ։ Այս բանս եւ թերեւս նաեւ առեւտրական ինչ ինչ ծիւղերու մէջ անհաճոյ մրցակցութիւնը յատ աղ բերին թ. 5ի մէջ հաստատուածը։ Ըստ այսմ՝ Արաբացիները, ըլլան դաշնաւոր կամ ոչ — ուստի նաեւ հարաւէն Եմենէն եկողները — ինչպէս նաեւ կէս բարբարոս ազգաց վերաբերողները, ուզած ձախքաններով չէին կրնար երկու պետութեանց սահմաններուն մօտենալ, հայտ միայն առհասարակ գործածուած հաղորդացութեան ծամբաններով, իսկ վաճառք բերելու եւ տանելու համար հռովմէական կողմանէ Գարաւ՝ իսկ պարսկական կողմանէ Մեքին բացուեցաւ, ուրիշ վայրեր լոկ բարձրագոյն հրամանաւ կրնային մտնել։ Սահմանի պաշտօնէից պատուէր եղաւ այս կանոնին հակառակ գործողութեան եւ մարտաննգութեանց գէթ վաճառք գրաւել, առանց նայելու թէ ուսկից է այն եւ ուրիշ պատիժներ ի գործ դնել<sup>3</sup>։

(Ըրբըն-նիլի)

Ս. ՊԻՆՏՐՈՂԻ

<sup>1</sup> Մենածրք անդ։

<sup>2</sup> Մենածրք անդ. Սահմանաւ եւ դարձեալ, զի մի ուրեք երբեք վաճառականաց վարակներուց կամ այլը բարբարոսաց մօտ իցէ յերկիր տերութեան երկցուց պետութեանց ընդ անապոյր ծանապարհս եւ ոչ իսկ երբեք ընդ ծանօթականսն այլ ընդ Մեքին եւ Գարաւ երթիցին եւ ոչ բնաւ առանց հրամանի երկուց աշխարհաց գլխաւորացն։ Այլ որ ժախիթ յանգգեւէ գործէլ հակառակ այնմ, որ հաստատուէն է, կամ որպէս ասի նենպեղ զմարտն, եթէ կալեալ լիցին ի սահմանակալ առաքարգացն, հանդերձ իւրեանց վաճառքն, զորս բերին, եթէ վաճառք ասորեանանայք իցն, եթէ հռովմէականք, զպատիժ պատահալին, որ օրինքն սահմանեալ են, կենացն։

ԽՈՐԵՆԵՑԻՈՅ ԿԵԾԻՔ ՄԵՆ ԵՒ ԱՐՏՈՒԸԶԳ ՄԵՆԿԵԿԱՌԻՆԻՔ ԹԵ ՄԵՐԻԿԱՆԵՆԸ

Շրանօթ է խորենացոյ այն ձգտումը, որով շանացած է համբաւաւոր ու վատաբաւոր Մամիկոնեանց ցեղը նուաստացընել ու անինչ ցոյց տալ իւր Հայոց պատմութեան մէջ։

Այս գիտաւորութիւնը իրագործելու համար գիմած է շատ անգամ կեցողքներու, որոնցմէ ոմանք — որչափ ալ սքողել շանացած ըլլայ — անմիջապէս աչքի կը զարնեն։ Սակայն երբեմն ալ այնպիսի ծարտարութեամբ, որ իրեն յատուկ է, կրցած է վարագուրել կեղծիքը, որ գիւրին չէ եղած յերեւան հանել ճշմարտութիւնը։ Այս կարգի եղած է խորենացոյ մէկ խորագաւտութիւնն ալ, որ ըստ պատահման մեր մտադրութիւնը դրաւեալ խորենացի<sup>1</sup> Հինգ անգամ կը յիշատակէ Արտաւազգ Մանդակունի մը, որ զերծուցած է զմանուկն Տրդատ «ի դուռն կայսեր» (էջ 320) եւ այս պատճառաւ Արտաշէր Ստանեանին բարկութեան հանդիպելով՝ անոր ցեղը գրեթէ բնաջնջ եղաւ բաց ի Արտաւազգի մէկ քրոջմէն, զոր Տաճա՝ «յազգէն Աշոշ», փախուցեալ ի Կեսարացոցը քաղաքին ապրեցողացն, եւ հետը կ'ամուսնանար անոր գեղեցկութենէն հրապուրուած (էջ 323)։ Բայց երբ Տրդատ իւր հարց ածոր ձեռք անցուց իւր դայեակը՝ սպարապետ ըլլաւ (!) ի շնորհակալութիւն, իսկ անոր քեռայրը՝ զՏաճաւ, «իշխան ի վերայ գաւառին Աշոշայ կարգ», (333—334 էջ)։ Ապա կը յիշատակուի Արտաւազգ Մանդակունի սպարապետին մահը, ի պատերազմին ընդդէմ հիւսիսական ազգաց (էջ 343)։ Ի վերջոյ կը յիշուի դարձեալ լոկ իբր սպարապետը, յետ մահուանելոյ դայեկին իւրում Արտաւազայ, որ միագլխապետ էր եւ ամենայն Հայոց զօրավար, (էջ 391)։

Խորենացոյ այս վկայութեանց համաձայն Տրդատ Մեքի ժամանակ Հայոց սպարապետութիւնը ոչ թէ Մամիկոնեանց ձեռքն էր, այլ Արտաւազգ Մանդակունիւ, Սակայն այս պարզապէս խաբարակալ է խորենացոյ կողմանէ իւր աղբիւրը — ըլլայ այս Ագաթանգեղոս կամ Բիւլզանդի, կամ ուրիշ որեւէ մասեան կամ յիշատակարան մը։ Ի՞նչ կ'աւանդէ մեր թանգարանային տոհմային պատմութիւնը։

Ագաթանգեղոս յիշատակելով Տրդատին փախուցիլը յայտնի էրեսը այն անինչ տեսնել, որ զայն ազատեց, այլ լոկ դայեակն՝ բառով կ'ուզէ յայտնի ընել (այլ, Վենետ. 1862 էջ 42)։ Իսկ Տրդատի ժամանակ սպարապետ կը յիշէ Արտաւազգ մը առանց ցնցել ալ յատկանշելու։ Այլուստ

<sup>1</sup> Տպ. Վենետիկ 1827։

<sup>2</sup> Գրեց սխալ է ապարդուեան մէջ «դայեկորդիոն բառը, մեք ուղղեցինք դայեակ, ինչպէս յետոյ (էջ 391) կը հաստատուի։

<sup>3</sup> Թէ Մամիկոնեան ցեղէն կ'ըլլային թագաւորաց, ինչանկերուն Գոյեթիլի ու Սոսոյիլիլը, յայտնի է Բիւլզանդիէն (Դպր. Գ. Գլ. ԺԷ. Գպր. Գ. Գլ. Բ., Գպր. Ե., Գլ. ԼԷ.)։ Առ այս ուղղակի կը վկայէ խորենացին իւր Արտաւազգ Մանդակունի ու, ուղղել՝ Մամիկոնեան։